

Poglądy Aleksandra Wielopolskiego i jego kręgu politycznego na sprawę reform chłopskich w XIX wieku w Królestwie Polskim (do 1862 r.)

The Views of Aleksander Wielopolski and His Political Circle on Peasant Reforms in the 19th Century in the Kingdom of Poland (Until 1862)

Abstract

Aleksander Wielopolski (1803–1877) was one of the key political activists in the Kingdom of Poland in the 1860s. His ideological platform was based on the concept of loyalty to the Russian Empire and the pursuit of a conciliatory policy towards the partitioning powers. Serving as head of the Civil Government in 1862–1863, he attempted to implement modernizing reforms in the Kingdom, believing that only cooperation with the tsar offered a real opportunity to improve the situation of Polish society. Aleksander Wielopolski saw resolving the peasant question as one of the key conditions for stabilizing social relations and the sustainable development of the Kingdom of Poland. He advocated the enfranchisement of peasants, but in an evolutionary and moderate form, respecting the interests of the landed gentry. He advocated granting peasants land ownership while providing compensation to landowners, opposing radical revolutionary solutions. In 1861–1862, he initiated partial reforms, including the abolition of personal serfdom, the reduction of serfdom payments, and the possibility of converting them into rent. Although his program assumed a gradual transformation of the agrarian structure, it was not fully implemented due to the outbreak of the January Uprising in 1863. The final enfranchisement reform in the Kingdom was carried out by the Russian authorities in 1864, using it as a tool to weaken the social base of the national movement.

KEYWORDS: Aleksander Wielopolski,
reform of peasant relations

SŁOWA KLUCZOWE: Aleksander
Wielopolski, reforma stosunków
włościańskich

Kwestia reformy stosunków włościańskich w XIX wieku na ziemiach byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów była istotnym problemem, w tym także na terenach pod zaborem Cesarstwa Rosyjskiego. Tam znalazła się w sferze zainteresowań hrabiego Aleksandra Wielopolskiego margrabiego Gonzagi-Myszkowskiego^[1]. Prezentował on pogląd, iż uwolnienie chłopów nie wywierało skutków wyłącznie w ramach tego stanu, ale pochodną tego procesu stawało się również pozbawienie właścicieli ziemskich licznych, obciążających ich „kłopotów administracyjnych”. Potencjalnie mogło to powodować większe zaangażowanie tej warstwy społecznej w działalność na niwie publicznej. Sam Aleksander Wielopolski, z wykształcenia prawnik, dysponował dobrą znajomością prawa cywilnego obowiązującego w Królestwie Polskim, stąd wywodził, iż funkcjonujący na jego terytorium system pańszczyźniany opierał się na dość wątpliwej podstawie prawnej. Stał też na stanowisku, że problem chłopski powinien zostać rozwiązany w Królestwie Polskim przez właścicieli dóbr położonych na jego obszarze, uznając zarazem, iż przerzucenie aktywności w tej sferze na władze rosyjskie w Sankt-Petersburgu niesie za sobą potencjalne ryzyko i zagrożenia^[2].

¹ Aleksander Wielopolski (1803–1877), hrabia, margrabia Gonzaga-Myszkowski, XIII ordynat pińczowski, naczelnik Rządu Cywilnego, wiceprezes Rady Stanu Królestwa Kongresowego, szambelan dworu królewskiego Mikołaja I w 1830 r.; zob. *Obraz polityczny i statystyczny Królestwa Polskiego jaki był w roku 1830 przed dniem 29 listopada* (Warszawa: Drukarnia Zawadzkiego i Węckiego, 1830), 6; zob. też: Zbigniew Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967), 14 – 16, 42 – 43.

² Aleksander Wielopolski, pozostając w sporze sądowym ze stroną rządową o prawa do dóbr pińczowskich, dla zbudowania obrazu dobrego dziedzica przeprowadził proces oczynszowania na gruntach włościańskich oraz części folwarcznych; zob. Stefan Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym* (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1953), 30; szerzej na ten temat: Adam Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (29.XI.1830–1860). Trzydzieści lat z życia margrabiego, od wybuchu listopadowego do zapowiedzi styczniowego powstania*, t. 2 (Poznań: PTPN, 1947), 97 – 101; zob. też: Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 54 – 56.

Ustrój gospodarstwa rolnego w perspektywie ogólnokrajowej Aleksander Wielopolski postrzegał przez pryzmat dokonanych zmian w należącej do niego ordynacji. Problem chłopów i wsi nie pozostawał zatem mu obcy. Hrabia Aleksander Wielopolski w czasach swej młodości był naocznym świadkiem faktycznego i jednocześnie niekorzystnego położenia chłopów pańszczyźnianych. Otrzymywał informacje od swojej matki o podjętych przez nią próbach zmiany położenia włościan, które ostatecznie i tak zakończyły się fiaskiem^[3]. Aleksander Wielopolski bezpośrednio po jej śmierci, w wieku zaledwie 21 lat, musiał zmierzyć się z ciężarem samodzielnego prowadzenia spraw rodzinnych, w tym także z trudnościami przy zarządzaniu rodzinną ordynacją ziemską^[4]. Zmiana sposobu prowadzenia przypadłego mu majątku nie należała do najłatwiejszych zadań. Problemem stawała się znikoma efektywność pracy włościan pańszczyźnianych, którzy wykonywali swoje obowiązki tak niestaranie, jak niechętnie. Kolejną przeszkodą był brak właściwego nadzoru ze strony właściciela ziemskiego pochłoniętego służbą publiczną, co niewątpliwie również nie sprzyjało dokonywaniu reform agrarnych, nawet w mikro-skali. Liczne wyjazdy zagraniczne margrabiego były odczuwalne w całej ordynacji. Zabudowania gospodarskie, młyny, gorzelnie oraz browary pozostawały zaniedbane, wymagały sporych nakładów pracy, a także znaczących środków finansowych, aby móc przywrócić im pełną sprawność funkcjonowania. Niskie plony i nierentowna hodowla uzupełniały obraz ordynacji Wielopolskich. Majątek ziemski wymagał zatem pilnych inwestycji, budowy spichlerzy, owczarni, stajni i uzupełnień inwentarza żywego.

Taki obraz dóbr ziemskich spowodował podjęcie przez Aleksandra Wielopolskiego decyzji o konieczności zmiany sposobu zarządzania ordynacją

³ Leona Wielopolska, matka Aleksandra Wielopolskiego, podejmowała próbę zamiany pańszczyzny na opłatę czynszową oraz wydzierżawienia części ziem folwarków na gruntach stanowiących ich własność ziemską. Jednakże czas, kiedy się tego podjęła, przypadał bezpośrednio na okres niesprzyjający dla tego typu transformacji. Zakończenie wojen napoleońskich, których efektem stała się znacząca destrukcja gospodarki, zahamowanie produkcji rolnej i zubożenie kraju, skutkowało pogorszeniem położenia warstwy bezpośrednich producentów rolnych; Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 53; Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych* (29.XI.1830–1860). Trzydzieści lat z życia margrabiego, od wybuchu listopadowego do zapowiedzi styczniowego powstania, t. 2, 96.

⁴ Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych* (1803–1877). *Dzieje ordynacji myszkowskiej i margrabiego lata przedhistoryczne*, t. 1 (Poznań: PTPN, 1947), 79.

oraz jej funkcjonowania^[5]. Rozwiązaniem kwestii włościańskiej mogło stać się oczynszowanie chłopów. Przygotowanie do tego procesu Aleksander Wielopolski rozpoczął od zapoznania się z doświadczeniami osób, które zdążyły wdrożyć ten system w swoich dobrach ziemskich. Korespondował w tym celu ze znajomymi mu zarządcami majątków oraz właścicielami tychże: Adamem Potockim, Janem Zamoyskim, swoją kuzynką z Morawicy Marią Oraczewską, a także Ludwikiem Górskim. W styczniu 1845 r. Aleksander Wielopolski przedsięwziął podróż na Lubelszczyznę i Podlasie oraz zapoznał się ze stanem majątków na Kielecczyźnie. Odwiedził wówczas Jana Zamoyskiego w Kozłówce, a także Andrzeja Zamoyskiego w Klemensowie. To ostatnie spotkanie relacjonował Aleksander Wielopolski słowami: „Pobyty w Klemensowie był dla mnie bardzo ciekawy i pouczający. Wiele dowiedziałem się szczegółów, tak o ordynacji zamojskiej, jak i o sposobie oczynszowania w dobrach własnych p.[ana] Andrzeja w Mazowieckiem. Bez mozolnego rachowania cenę morga oznaczają przez dobrowolne układy”^[6]. Dokonane obserwacje ugruntowały margrabiego w przekonaniu, iż zmiany w położeniu włościan nie należy dokonywać poprzez ich uwłaszczenie, a jedynie poprzez oczynszowanie^[7].

Planowane reformy agrarne Aleksander Wielopolski rozpoczął od rozpowszechnienia informacji o wydzierżawieniu folwarków bez: pańszczyzny, browarów, propinacji, młynów i osad kolonialnych. Następnie wezwał włościan chrobierskich oraz wojsławickich i zakomunikował im, że biorąc przykład sprzed 29 lat, z działalności swojej matki, zamierza ich oczynszować, a także umożliwić im nabywanie budynków na własność. W tych nowych realiach zamierzał pominąć pośredników i nieznanym mu dzierżawców. Jednocześnie margrabia określił ostateczną datę podjęcia przez

⁵ Rozstał się z radcą generalnym ordynacji Piotrem Zielińskim, a w jego miejsce powołał radę ekonomiczną, w skład której wchodził: nadleśniczy, generalny ekonom Chrobrza i Kozubowa oraz generalny kontroler; zob. Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych* (29.XI.1830–1860). *Trzydzieści lat z życia margrabiego, od wybuchu listopadowego do zapowiedzi styczniowego powstania*, t. 2, 70 – 72, 96; Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 53 – 54.

⁶ Cytat za: Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 57; zob. też: Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych* (29. I.1830–1860). *Trzydzieści lat z życia margrabiego, od wybuchu listopadowego do zapowiedzi styczniowego powstania*, t. 2, 96 – 99.

⁷ Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych* (29.XI.1830–1860). *Trzydzieści lat z życia margrabiego, od wybuchu listopadowego do zapowiedzi styczniowego powstania*, t. 2, 98 – 100; Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 57 – 58.

włościan decyzji o przyjęciu bądź odrzuceniu zaproponowanych warunków, wskazując ją na dzień 13 marca 1846 r. Ponadto ustalił, że za dochowanie terminowości w spłacie czynszu oraz innych opłat dominalnych i podatków rządowych odpowiedzialność ponosić miały solidarnie gromady. Likwidował przy tym nieodpłatne współkorzystanie z serwitutów łąk i lasów. Aby umożliwić przeprowadzenie operacji oczynszowania, zaczęto dokonywać separacji gruntów włościańskich od folwarków. Jeszcze przed wdrożeniem swojej reformy Aleksander Wielopolski polecił wprowadzić, posiłkując się rozwiązaniami przyjętymi w ordynacji zamojskiej, do czasu zakończenia pomiarów działek gruntu, tymczasowy okup za świadczenie obowiązków pańszczyźnianych^[8]. Zapowiedziane oczynszowanie chłopów w ordynacji Wielopolskich, z docierających do margrabiego informacji na początku 1846 r., cieszyło się dużym zainteresowaniem wśród bezpośrednich producentów rolnych, co zapowiadało rychłe pełne wprowadzenie systemu czynszowego. Jednakże wieść o rabacji galicyjskiej w lutym 1846 r. wpłynęła także na włościan użytkujących grunty w jego majątku ziemskim. Efektem działań władz rosyjskich zmierzających do zapobieżenia wystąpieniom chłopskim w Królestwie Polskim stało się wprowadzenie stanu wojennego, a następnie wydanie ukazu z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 r., który miał uspokoić panujące wśród społeczności wiejskiej burzliwe nastroje. Aleksander Wielopolski, celem osiągnięcia sukcesu przy wdrażaniu swoich koncepcji reform agrarnych, próbował różnego rodzaju zabiegów, jak chociażby niewypełniania wszystkich rubryk tabel prestacyjnych, opatrując je jedynie adnotacją o ogólnych zasadach przyjętych w regulacji ziemskiej. Miało to na celu obejście niektórych obowiązków wynikających z treści ukazu z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 r.^[9]

Reforma czynszowa w ordynacji Aleksandra Wielopolskiego wdrażana była etapami. W pierwszej kolejności objęto nią ziemie wsi wchodzących w skład klucza Chroberz: Stradów, Wole, Zagaje Stradowskie, Zawarżę oraz

⁸ Różnica pomiędzy okupem pańszczyzny a opłatą czynszową polegała na tym, że tę pierwszą opłatę wyliczono na podstawie dotychczasowych zobowiązań pańszczyźnianych, a wysokość czynszu oszacowano według odpowiedniej klasyfikacji gruntów oraz przeciętnych cen zboża. Ostatecznie przyjęcie takiego rozwiązania spowodowało to, że okup pańszczyzny przewyższał wysokość opłat za czynsz; zob. Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 58 – 59; zob. też: Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (29.XI.1830–1860). Trzydzieści lat z życia margrabiego, od wybuchu listopadowego do zapowiedzi styczniowego powstania*, t. 2, 100 – 101.

⁹ Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 60 – 61; *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 38, nr 118 (Warszawa, [1847]), 4 – 17.

Zagórzycy, które przeszły na opłatę czynszową od 1 lipca 1846 r. W następnym roku objęto nimi: sam Chroberz, Wojsławice i Mozgawę, zaś w latach 1847–1848 także: Młodzowe Małe i Duże, Bugaj, Kozubów i Sadek. Po wdrożeniu systemu opłat czynszowych zaczęły się pojawiać problemy wynikające z trudności dochowania terminów uiszczania opłat czynszowych, jak też wpływały skargi chłopów na jakość ziemi na otrzymanych działkach gruntów rolnych. Administratorzy dóbr Aleksandra Wielopolskiego, których dotknęły takie problemy, wzywali na pomoc oddziały wojska w celu przynaglenia chłopów i wyegzekwowania należności wynikających z przyjętych warunków czynszowych. Aleksander Wielopolski, podsumowując efekt oczynszowania w swoim majątku ziemskim, zauważył, iż reforma ta nie przynosiła mu dochodu, a wpływy z opłat czynszowych zmniejszyły się^[10]. Sytuacja w majątku ziemskim margrabiego nie była korzystna. Dopiero z końcem 1849 r. położenie ordynacji zaczęło się stabilizować. Po uporaniu się z przypadkami nieposłuszeństwa i buntu wśród chłopów Aleksander Wielopolski przyjął radykalniejsze stanowisko, stwierdzając, iż: „Od czasu jak widzą włościanie, że gdzie się użalali na wysokość czynszów i podatki z gruntów przybranych, te się wciela do folwarków” i wówczas ci „[...] daleko są potulniejsi i dbają o to, żeby nie wracać ich do pańszczyzny i przy czynszach pozostawić”^[11]. Przyjęte rozwiązanie w walce z niesubordynacją chłopską przynosiło zatem zamierzony efekt. Reformy margrabiego były świadectwem ewolucji w poglądach konserwatywnych ziemian i wdrażały ustępstwa na rzecz bezpośrednich producentów rolnych, co przyczyniało się do deeskalacji panujących wśród chłopów napięć będących następstwem obowiązku odpracowywania dni pańszczyźnianych^[12].

Właściciele ziemscy z Królestwa Polskiego stanęli przed perspektywą wzięcia czynnego udziału w rozwiązywaniu kwestii włościańskiej. Czas sprawowania urzędu namiestnika Królestwa Polskiego księcia Iwana Paskiewicza nie sprzyjał jakimkolwiek formom działalności szlachty na płaszczyźnie samorządowej, chociażby w formie sejmików szlacheckich, które nie zostały powołane do życia. W dniu 27 listopada 1857 r. cesarz Aleksander II podpisał akt powołania do życia Towarzystwa Rolniczego^[13],

¹⁰ Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 62 – 63.

¹¹ Cytat za: Skalkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych* (29.XI.1830–1860). *Trzydzieści lat z życia margrabiego, od wybuchu listopadowego do zapowiedzi styczniowego powstania*, t. 2, 141.

¹² Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 66.

¹³ Szerzej o utworzeniu Towarzystwa Rolniczego zob. Władysław Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861 r., Historia rozwoju rolnictwa i sprawy*

które koncentrować miało swoją działalność na niwie gospodarki wiejskiej, z uwzględnieniem stanu jakości gleb, sposobów przeprowadzania melioracji i racjonalnej hodowli zwierząt. W dalszej kolejności członkowie tej instytucji zamierzali usprawnić gospodarkę folwarczną i przeprowadzić radykalniejsze zmiany w jej funkcjonowaniu. Propagowali przechodzenie do pracy w dobrach ziemskich w oparciu o wolnonajemnego robotnika i jego własne narzędzia, bez gwałtownych zmian, w tym zmieniających strukturę gruntową. Prezesem Towarzystwa Rolniczego został hrabia Andrzej Zamoyski, a w skład komitetu weszli dawni klemensowczycy. Lider tej instytucji był wówczas niekwestionowanym przywódcą konserwatywno-liberalnych kręgów ziemiaństwa^[14]. Aleksander Wielopolski, angażując się w służbę publiczną, był przekonany o możliwości stworzenia organów rad miejskich, gubernialnych i powiatowych pochodzących z wyboru, a mieszkańcy Królestwa Polskiego uzyskaliby wówczas możliwość czynnego udziału w życiu publicznym. Margrabia proponował w swym uzasadnieniu do projektu ukaz o radach miejskich, gubernialnych i powiatowych, aby samorządy te zajęły się sprawami z zakresu rozwoju rolnictwa, handlu i przemysłu, szkolnictwem elementarnym, służbą wojskową, więziennictwem, podziałem podatków, a także kwestią utrzymania kościołów. Uzyskując aprobatę cesarza Aleksandra II dla utworzenia rad gubernialnych i powiatowych, zastrzeżono jednocześnie, iż organy te będą zwoływane dwa razy w roku, a termin ten miał być przekazywany w specjalnym komunikacie w drodze aktu normatywnego. Namiestnik Królestwa Polskiego został zobowiązany do przygotowania stosownych projektów aktów normatywnych uszczegóławiających proponowane reformy^[15].

Jeszcze zanim prace nad tymi aktami prawnymi zostały ukończone, Aleksander Wielopolski rozpoczął dążenia do rozwiązania warszawskiego Towarzystwa Rolniczego. Obserwator tamtych wydarzeń Antoni Wrotnowski^[16] uznał, że instytucja ta skupiała najbardziej wpływowe postacie

włościańskiej w pierwszej połowie XIX wieku, t. 1, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861 r.*, t. 2 (Warszawa: Gebethner i Wolff, 1904), 1–3, 8–9.

¹⁴ Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 103–105.

¹⁵ Dariusz Szpoper, "Reforma samorządowa w Królestwie Polskim w latach 1861–1862," *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 66, z. 1 (2014): 150–151; Dariusz Szpoper, "Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862," w *Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862*, red. Lech Mażewski (Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky, 2014), 18–19.

¹⁶ Antoni Wrotnowski (1823–1900), prawnik, właściciel dóbr, poseł na Sejm; zob. <https://www.sejm-wielki.pl/b/2.291.46> [dostęp: 19.08.2025].

ówczesnych lat, lecz bez udziału margrabiego, który to upatrywał w tym środowisku silnej opozycji wobec projektowanych reform ustrojowych. Aleksander Wielopolski jeszcze przed przygotowaniem aktu prawnego o rozwiązaniu Towarzystwa Rolniczego silnie agitował w celu uzyskania poparcia dla swojego programu politycznego^[17]. Margrabia, przygotowując projekt aktu prawnego o likwidacji Towarzystwa Rolniczego, obawiając się gwałtownych wystąpień społecznych w Królestwie Polskim, zabiegał o przychyłność części członków tego gremium, czym próbował osłabić ewentualne burzliwe nastroje po jego likwidacji. W tym celu stworzył Komitet Obywatelski (włościański), który miał funkcjonować przy Komisji Spraw Wewnętrznych. W gronie jego członków znaleźli się: hrabia Tomasz Potocki, Tytus Wojciechowski, Aleksander Jackowski, Antoni Wrotnowski, Franciszek Węgleński, Aleksander Kurtz, Klemens Krzysztoporski, a także Leopold Kronenberg i Zygmunt Wielopolski. Jedynie dwaj ostatni nie byli członkami Towarzystwa Rolniczego^[18]. Członkowie Rady Administracyjnej zostali wezwani do Zamku Królewskiego w celu podpisania dekretu o likwidacji Towarzystwa Rolniczego. Tylko Antoni Drzewiecki pełniący funkcję dyrektora Rządowej Komisji Sprawiedliwości odmówił złożenia swojego podpisu pod tym aktem prawnym, za co niebawem stracił stanowisko. W dniu 6 kwietnia 1861 r. został ogłoszony dekret o likwidacji Towarzystwa Rolniczego i jednocześnie w tym samym dokumencie znalazło się zapewnienie o rychłym utworzeniu Zebrań (*Komicjów*) rolniczych zlokalizowanych w różnych miejscowościach Królestwa Polskiego. Aleksander Wielopolski, uzasadniając takie postępowanie, dowodził, że instytucja ta odeszła od swojego zasadniczego celu, jakim było propagowanie rozwoju rolnictwa, a zaczęła dążyć w kierunku własnego kształtowania polityki Królestwa Polskiego w sprawie włościańskiej. Mieszając te kompetencje, Towarzystwo Rolnicze nie mogło w ocenie margrabiego dalej funkcjonować w takim kształcie. Aleksander Wielopolski konkludował, że struktura ta byłaby: „[...] tamą i przeszkodą do wprowadzenia nowych instytucji; byłoby nią przez to, co w sobie wyrobiło najlepszego, przez ową silną subordynację członków pod zwierzchni kierunek komitetu, co Towarzystwu zaraz na sam zawiązek i tworzenie się nowych instytucji zbyteczny wpływ

¹⁷ Szpoper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862,” 20; Stankiewicz, *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*, 144.

¹⁸ Szpoper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862,” 20 – 21.

nadawało”. Efektem takiego postępowania było pokojowe wystąpienie mieszkańców Warszawy, które miało miejsce następnego dnia, 7 kwietnia 1861 r., w proteście przeciwko decyzji o rozwiązaniu Towarzystwa Rolniczego. W odpowiedzi na to wydarzenie Aleksander Wielopolski przygotował w nocy z 7 na 8 kwietnia 1861 r. ustawę o zbiegowiskach zakazującą w swej treści nielegalnych zgromadzeń i demonstracji na drogach o statusie publicznym. Rano 8 kwietnia 1861 r. rozwieszono plakaty z informacją o treści nowej regulacji, lecz to nie wystarczyło i znów na ulicach miasta pojawili się demonstranci, co zakończyło się stłumieniem zamieszek przez oddziały wojska^[19].

Ukaz o okupie pańszczyzny podpisany został przez cesarza Aleksandra II w dniu 4 (16) maja 1861 r. Akt ten zakładał likwidację relacji wykraczających poza obszar obowiązującego prawa cywilnego. Dotyczył obowiązku pańszczyźnianego, który, jak stwierdzano w jego treści: „[...] w duchu obowiązującego prawodawstwa cywilnego za słusznym wynagrodzeniem zniesieniu ulega”^[20]. Aleksander Wielopolski podkreślał w swym wystąpieniu poprzedzającym wydanie tego ukazu przez cesarza Aleksandra II, że dotychczasowe relacje kształtujące stosunki pomiędzy dworem a wsią stały w sprzeczności nie tylko z przepisami obowiązującego ówczesnie na terenach Królestwa Polskiego Kodeksu cywilnego Napoleona (dalej: Kodeks Napoleona), lecz nawet z podstawowymi zasadami porządku prawnego. W tym kontekście przybliżył treść art. 1142 tego aktu normatywnego, w którym stanowiono, iż każdy rodzaj stosunku obligacyjnego polegający na działaniu bądź jego zaniechaniu w przypadku niewłaściwego wykonania zobowiązania przez dłużnika przekształcał się w obowiązek naprawienia

¹⁹ Cytat za: Szpoper, “Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862,” 21 – 22; zob. też: Lech Mażewski, “Aleksander Wielopolski a ustawa o zbiegowiskach z 8 kwietnia 1861 r. i masakra na Placu Zamkowym,” w *Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862*, red. Lech Mażewski (Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky, 2014), 59 – 61.

²⁰ Lech Mażewski, “Nieudana próba utrzymania szlacheckiej dominacji,” w *Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862*, red. Lech Mażewski (Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky, 2014), 71; Ukaz o okupie pańszczyzny z dnia 4 (16) maja 1861 roku, w *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 57, nr 174 (Warszawa, 1860), 379 – 395; Zbigniew Stankiewicz, “Królestwo Polskie 1815–1863,” w *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, *Od rozbiórów do uwłaszczenia*, red. Julian Bardach (Warszawa: PWN, 1981), 261; Krystyna Śreniowska i Stanisław Śreniowski, *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim* (Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961), 395 – 397.

powstałych w ten sposób szkód. W takim wypadku wierzyciel dysponował roszczeniem o odszkodowanie, które obejmowało nie tylko straty rzeczywiste (*damnum emergens*), ale również utracone korzyści (*lucrum cessans*). Aleksander Wielopolski przywoływał także rozwiązanie dotyczące instytucji przymusu osobistego funkcjonującego na gruncie norm prawa cywilnego, podkreślając zarazem incydentalność takich przypadków. Uznawał, że obowiązek pańszczyźniany, którego nie można było zamienić świadczeniem pieniężnym, powodował, że ludność wiejska podlegała prawie permanentnemu nakazowi świadczenia pracy. Ponadto jego egzekwowanie poprzez instytucje administracyjne „zasiewało” niepokój społeczny wśród włościan, a władze rządowe, nie rezygnując z wykorzystywania środków przymusu, dodatkowo pogłębiały to poczucie. Aleksander Wielopolski popierał zatem wszelkie działania na rzecz wdrażania, tak w praktyce, jak i na gruncie legislacyjnym, zasady swobody umów. Margrabia twierdził, że realizacja jego koncepcji zapewniałaby zrównoważenie interesów szlachty i chłopstwa. Stąd też postulował wprowadzenie *sui generis* terminów przejściowych, umożliwiających stopniową implementację norm ukazu o okupie pańszczyzny, co miałoby stanowić pierwszy krok na drodze ku stworzeniu systemowego rozwiązania kwestii oczynszowania włościan^[21].

We wstępie do ukazu z dnia 4 (16) maja 1861 r. podkreślono, że jego celem miało stać się usunięcie:

[...] trudności, które postęp oczynszowania tamują i ułatwić postanowienia Rady Administracyjnej z dnia 16 (28) grudnia 1858 roku zanim umowy dzierżawne o czynsz co do osad pańszczyźnianych zawarte zostaną.

Dlatego też, dodawano, by zrealizować te zamierzenia:

[...] pańszczyzna, czyli robocizna przymusowa z osad, pod ukaz z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 roku podpadających, odrabiana, znosi się w Królestwie Polskim, za wynagrodzeniem, poczynając od dnia 19 września (1 października) r.[oku] b.[ieżącego]. Do tego zaś terminu rolnicy roboczną tabelami prestacyjnymi wykazaną, odrabiać powinni^[22].

²¹ Szpoper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862,” 23 – 24; zob. też: Mażewski, „Nieudana próba utrzymania szlacheckiej dominacji,” 71 – 72.

²² Art. 1 ukazu z dnia 4 (16) maja 1861 roku o okupie pańszczyzny, w *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 57, nr 174 (Warszawa, 1860), 379 – 381; Szpoper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach

Wartość i wysokość czynszu obliczyć mieli naczelnicy powiatowi lub podsędkowie na podstawie tych właśnie zestawień. Zakres przedmiotowy ukazu z dnia 4 (16) maja 1861 r. o okupie pańszczyzny został ograniczony do gospodarstw o wielkości działek rolnych zajmujących powierzchnię co najmniej trzech mórg, zarówno z dóbr rządowych, jak i też prywatnych właścicieli ziemskich. Chłopi, którzy spełniali warunek wielkości i ilości użytkowanych gruntów, lecz nie byłiby zainteresowani okupem pańszczyzny, mogli pozostać przy dotychczasowym zobowiązaniu pańszczyźnianym, do czasu zawarcia umowy wieczystej wprowadzającej obowiązek płacenia czynszu, pod warunkiem niezaprzestania odpracowywania obowiązkowych robót. Dodatkowo wymagano od właściciela ziemskiego udzielenia wyraźnej zgody w sprawie ponownego realizowania wcześniejszych zobowiązań włościańskich. Ustawodawstwo cesarza Aleksandra II poszerzało zakres uprawnień dziedziców przez możliwość zastosowania środków egzekucji stanowiących kompetencje organów administracji rządowej, jak również instytucji sądowych. Do katalogu instrumentów, przy użyciu których prowadzone było postępowania egzekucyjne, zaliczano: zajęcie rzeczy ruchomej dłużnika bądź też zastosowanie tak zwanego „zajęcia dzierżawnego” na podstawie norm francuskiej procedury cywilnej obowiązującej od 1808 r. na ziemiach Księstwa Warszawskiego, a następnie po 1815 r. też Królestwa Polskiego. Finalnie ukaz z dnia 4 (16) maja 1861 r. nie zaspokoił oczekiwań najliczniejszej grupy społecznej Królestwa Polskiego, która oponowała przeciwko obowiązkowi pańszczyźnianym, jak też wprowadzanej nowej regulacji o okupie pańszczyzny^[23]. W dniu 24 maja (5 czerwca) 1861 r. cesarz Aleksander II podpisał ukazy: o wyborach^[24] oraz

1861–1862,” 24; Śreniowska i Śreniowski, *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*, 395 – 397.

²³ Janina Leskiewiczowa, „III. Włościanie,” w *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979), 64 – 66; zob. też: *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 57, nr 174 (Warszawa, 1860), 385 – 393; Śreniowska i Śreniowski, *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*, 372 – 374; Szpoper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862,” 24.

²⁴ Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o wyborach do rad powiatowych, miejskich i gubernialnych, w *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 58, nr 178 (Warszawa, 1861), 365 – 391.

o radach miejskich^[25], powiatowych^[26], gubernialnych, a także o Radzie Stanu Królestwa Polskiego^[27]. To ustawodawstwo wprowadzało na obszarze Królestwa Polskiego samorząd na szczeblu: gubernialnym, miejskim i powiatowym. Natomiast ukaz o wyborach do rad miejskich i powiatowych nadawał czynne prawo wyborcze mieszkańcom kraju płci męskiej, którzy ukończyli 25 lat oraz posiadali umiejętność czytania i pisanie. Nie miało znaczenia ich pochodzenie stanowe^[28]. Musieli oni jednak legitymować się odpowiednim majątkiem. Swój głos w wyborach do rad powiatowych oddać zatem mogli:

[...] właściciele, posiadacze wieczyści t.[o] j.[est] wieczyści dzierżawcy, wieczyści czynszownicy i emfiteuci, tudzież posiadacze w imieniu korporacji religijnych nieruchomości w powiecie położonych, z których opłaca się podatków stałych r[ubli] sr[ebnych] sześć lub wyżej^[29].

Na tym kończyło się odstępstwo od wówczas stosowanej reguły stanowości w tych aktach prawnych i pewnego rodzaju łączenia warstwy ziemian z włościanami.

Pod koniec 1861 r. w Radzie Stanu nadal trwały prace nad kontynuacją i rozwinięciem ukazu z dnia 4 (16) maja 1861 r. o okupie pańszczyzny mającym ostatecznie zakończyć proces oczynszowania włościan, jak też nad stworzeniem regulacji prawnych w sferze systemu edukacji. Pracom tym przewodniczył Aleksander Wielopolski. Jednakże projekt o oczynszowaniu chłopów wzbogacany był o kolejne poprawki wnoszone do procedowanych przepisów, a te z kolei nie były zbieżne z koncepcją reformy zakładaną

²⁵ Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o radach miejskich, w *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 58, nr 178 (Warszawa, 1861), 329 – 364.

²⁶ Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o wyborach do rad powiatowych, miejskich i gubernialnych, w *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 58, nr 178 (Warszawa, 1861), 365 – 391.

²⁷ Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o radach gubernialnych, w *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 58, nr 178 (Warszawa, 1861), 277 – 293.

²⁸ Art. 1 ukazu z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o wyborach do rad powiatowych, miejskich i gubernialnych, 365; zob. też: Szpoper, „Reforma samorządowa w Królestwie Polskim w latach 1861–1862,” 156.

²⁹ Art. 2 pkt 1 i 2 ukazu z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o wyborach do rad powiatowych, miejskich i gubernialnych, 367; zob. też: Szpoper, „Reforma samorządowa w Królestwie Polskim w latach 1861–1862,” 156 – 157.

przez Aleksandra Wielopolskiego^[30]. Na kartach „Dziennika Powszechnego” Aleksander Wielopolski opublikował: *Projekt do prawa względem oczynszowania z urzędu*^[31]. W preambule tego dokumentu wskazano, że:

[...] gdy oczynszowanie wieczyste wprowadza między osadnikami a właścicielami dóbr, stosunek podzielonej własności, obowiązującemu kodeksowi cywilnemu nieznany, dopóki przeto i o ile skutkiem skupu czynszów, osady wieczyste za zupełną własność osadników nie przejdą, zachodzi potrzeba bliższego w ustawie określenia stosunku między właścicielem głównym a właścicielami użytkowymi, a także wypada wskazać niektóre prawidła co do umów dobrowolnie zawieranych.

Projekt ten szczegółowym regulacjom poddawał postulowane reformy oczynszowania chłopów z jednoczesną zapowiedzią przyszłego, lecz bliżej nieokreślonego temporalnie uwłaszczenia bezpośrednich producentów rolnych^[32].

Na przełomie listopada i grudnia 1861 r. awansowano do funkcji dyrektora Komisji Spraw Wewnętrznych Aleksandra Krusensterna (1807–1888), którego to negatywnie oceniał margrabia. Uważał go za głównego oponenta wprowadzanych reform, mających zakończyć się oczynszowaniem chłopów w Królestwie Polskim. Ponadto nominacja generała Mikołaja Kryżanowskiego na stanowisko warszawskiego generał-gubernatora wojennego oraz członka Rady Administracyjnej przyczyniła się do decyzji Aleksandra Wielopolskiego o ustąpieniu z wszystkich pełnionych funkcji. W dniu 7 grudnia 1861 r. dymisja została przyjęta przez cesarza Aleksandra II, z wyjątkiem jego członkostwa w Radzie Stanu^[33]. Aleksander Wielopolski wystąpił do imperatora w dniu 15 lutego 1862 r. z memoriałem, w którym

³⁰ Szpoper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862,” 38, 42.

³¹ „Projekt do prawa względem oczynszowania z urzędu,” *Dziennik Powszechny*, Warszawa, 29 października 1861, nr 23, 93 – 96.

³² „Projekt do prawa względem oczynszowania z urzędu,” 93

³³ Walerian Przyborowski, *Historia dwóch lat. 1861–1862*, cz. 2, *Rok 1862*, t. 4 (Styczeń–Czerwiec) (Kraków: Druk. W.L. Anczyca i Spółki, 1895), 15, 23; zob. też: Szpoper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862,” 38 – 42; Adam Skałkowski, *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1861–1877)*. *Margrabiego i Polski tragedia 1861–1877*, t. 3 (Poznań: PTPN, 1947); Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, 205; Henryk Lisicki, *Aleksander Wielopolski 1803–1877*, t. 1 (Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1878), 282 – 283.

to dokumencie określił obszar niezbędnych do wprowadzenia zmian w Królestwie Polskim. Podkreślał, iż utrzymanie stanu wojennego nie ma już uzasadnienia, ponieważ ludność wiejska zaprzestała przeciwstawiać się właścicielom ziemskim oraz władzy rządowej, a także powróciła do wypełniania swych zobowiązań i do płacenia okupu w zamian za obowiązki pańszczyźniane. W tym czasie sami właściciele ziemscy doszli do przekonania, że nie ma już żadnych realnych szans na przywrócenie na terytorium Królestwa Polskiego pańszczyzny. Na terenach oddalonych od Warszawy ustawały emocje wywołane gwałtownymi ruchami społecznymi. Uważano wówczas w powszechnej opinii, iż zmiana *status quo* włościan poprzez zaprowadzenie systemu czynszowego po uzyskaniu aprobaty monarchii rosyjskiej mogła dać też następnie asumpt do pracy dla ówczesnego duchowieństwa wiejskiego, jak również dla właścicieli ziemskich, celem minimalizowania bezczynności włościan^[34]. Aleksander Wielopolski był przekonany, iż w niewielkim zakresie należy utrzymywać obostrzenia stanu wojennego w Warszawie i innych większych miastach Królestwa Polskiego, lecz należało także usankcjonować je prawnie. Jednocześnie stwierdzał, że konieczne było również odseparowanie władzy wojskowej od cywilnej, gdyż skupienie jej w jednym ręku stanowiło przeszkodę w przeprowadzeniu zmian także w sferze stosunków włościańskich^[35].

Kolejnym krokiem wdrażania reform inicjowanych przez Aleksandra Wielopolskiego było doprowadzenie do podpisania przez cesarza Aleksandra II w dniu 8 (29) maja 1862 r. ukazu o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim^[36]. Zezwolił on

[...] duchownym, przełożonym parafii, właścicielom dóbr w swych majątkach, i urzędom małych miast otwierać szkoły początkowe, w których dzieci płci obojej pierwszą naukę odbierać mogą [...]^[37].

³⁴ Szpoper, "Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862," 42–43; Lisicki, *Aleksander Wielopolski 1803–1877*, t. 1, 301.

³⁵ Szpoper, "Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862," 43.

³⁶ Ustawa z dnia 8 (29) maja 1862 roku o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim, w *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 60, nr 180 (Warszawa, 1862), 233–555.

³⁷ Art. 1 ustawy z dnia 8 (29) maja 1862 roku o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim, 233–235.

Utrzymano szkoły elementarne jedno- lub dwuklasowe rządowe i przyjęto regulę, iż w każdej gminie będzie jedna szkoła, do której będą mogli uczęszczać wszystkie dzieci bez względu na stan, z którego pochodziły^[38].

Cesarz Aleksander II, przebywając w Carskim Siole w dniu 24 maja (5 czerwca) 1862 r., podpisał dwa ukazy: o równouprawnieniu Żydów oraz o oczynszowaniu z urzędu włościan w Królestwie Polskim, w którym nawiązywał do treści ukazu swojego ojca Mikołaja I z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 r. zapewniającego włościanom posiadanie użytkowanej ziemi i uprawnień serwitutowych, przy jednoczesnym zakazie usuwania chłopów z użytkowanych przez nich gruntów rolnych, o ile dysponowali co najmniej trzymorgowymi gospodarstwami. Dodatkowo imperator rosyjski odwołał się do treści art. 6 i 7 ukazu z dnia 4 (16) maja 1861 r. o okupie pańszczyzny, stwierdzając:

[...] tam, gdzieby umowa wieczysto-czynszowa [...] na drodze dobrowolnego między stronami układu, nie doszła do skutku, przejście do wieczystego oczynszowania postępować może albo na żądanie właściciela, albo na żądanie rolników, bez względu, czy na okup już przeszli, czy też przy pańszczyźnie pozostali.

Regulacja przyjmowała też, że konieczne było wdrożenie do realizacji postulatów ustawowych wyspecjalizowanych organów administracji i równocześnie rozwinięcie kwestii związanej z instytucją własności podzielonej (*dominium divisum*), ponieważ nieznana ona była obowiązującemu wówczas kodeksowi cywilnemu, a przewidziana została przez prawo o oczynszowaniu włościan z urzędu^[39]. Ukaz uchylał także obowiązujące przepisy prawa sejmowego z dnia 1 (13) czerwca 1825 r.^[40] i przywracał wynikający z regulacji Kodeksu Napoleona obowiązek spłaty czynszów

³⁸ Art. 9 i art. 12 ustawy z dnia 8 (29) maja 1862 roku o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim, 239 – 241.

³⁹ Szpoper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862,” 52, 54; ukaz z dnia 4 (16) maja 1861 roku o okupie pańszczyzny, 385; *Prawo o oczynszowaniu z urzędu włościan* (Warszawa, 1862), 47.

⁴⁰ Zgodnie z przepisem ustawy z dnia (1) 13 czerwca 1825 roku: Prawo zmieniające przepis artykułu 530 Kodeksu cywilnego dotąd obowiązującego, względnie dzierżaw i czynszów wieczystych w Królestwie Polskim uchylono obowiązujące art. 530 Kodeksu Napoleona w zakresie prawa rzeczowego. Likwidacji uległy instytucje: własność podzielona, wykup renty z tytułu dzierżawy lub czynszów wieczystych, chyba że rozwiązania stanowiły stypulacje umowną; zob. Prawo zmieniające przepis artykułu 530 Kodeksu cywilnego dotąd obowiązującego, względnie

wieczystych. Aleksander Wielopolski stał na stanowisku, że zbędne było tworzenie specjalnych regulacji prawnych dla przeprowadzenia reform włościańskich, a w zupełności miały wystarczyć do tego normy zawarte w Kodeksie Napoleona. Zarówno bowiem ukaz z dnia 26 maja (7 czerwca) 1846 r., jak też ukazy: o okupie pańszczyzny z dnia 4 (16) maja 1861 r. oraz o oczynszowaniu z urzędu z dnia 24 maja (5 czerwca) 1862 r. wyłączały możliwość stosowania w tym zakresie odpowiednich przepisów Kodeksu Napoleona, a ponadto dzieliły one włościan dychotomicznie, na tych, których użytkowane działki gruntu nie przekraczały trzech morg, oraz powyżej tej granicy. Z kolei przywoływany już ukaz o oczynszowaniu z urzędu z 1862 r., *contra legem*, w sposób sprzeczny z Kodeksem Napoleona przywracał instytucję własności podzielonej, obejmując nią osady wieczysto-czynszowe. Powodowało to zawężenie uprawnień czynszowników. Ustawodawca przyjął zasadę, że własność bezpośrednia (*dominium directum*) przysługiwała właścicielom ziemskim, a własność użytkowa (*dominium utile*) chłopom osadnikom. Właściciel bezpośredni mógł czerpać pożytki z nieruchomości (polować, łowić ryby, produkować destylaty oraz prowadzić ich sprzedaż), chyba że przekazał te uprawnienia na osadników w drodze cesji bądź na podstawie kontraktu. Właścicielowi podległemu przysługiwało prawo własności do sadyby i budynków gospodarczych, a także rzeczy ruchomych. Nie był natomiast uprawniony do eksploataowania kopalni, poza złożami gliny oraz kamienia, pozyskiwanymi na własne potrzeby. Ponadto właściciel użytkowy pozbawiony został możliwości dokonywania jakichkolwiek przekształceń, które wpływały na obniżenie wartości użytkowanego arealu lub uzyskiwanego z niego dochodu. Jednocześnie nie mógł on również korzystać z posiadanej nieruchomości w sposób odmienny, aniżeli wynikało to z celu ukształtowanego tym prawem. Właściciel bezpośredni mógł zakazać właścicielowi podległemu przekazywania osady (sadyby) w drodze testamentowej na rzecz osoby powołanej do spadku, o ile zaistniały dowody, iż spadkobierca „źle się prowadził” lub nie posiadał niezbędnych funduszy do utrzymania i prowadzenia gospodarstwa. Jednocześnie właściciel podległy nie mógł zawierać umów: dzierżawy i darowizny, a także dokonywać zastawu nieruchomości użytkowanej ziemi bez uprzedniej zgody osoby mającej status właściciela bezpośredniego. Ponadto zachowano

rentę feudalną w formie pieniężnej^[41]. Rozwiązania przyjęte w tym akcie prawnym potwierdzały poza tym możliwość zawierania umów dobrowolnych i długookresowych, nie krótszych niż dwudziestoletnie, pod rygorem nieważności, sporządzanych w formie pisemnej, bez konieczności sprawowania nadzoru nad nimi ze strony władz rządowych. Natomiast umowy wieczyste koniecznie miały mieć charakter urzędowy. W przypadku gospodarstw nie mniejszych niż trzymorgowe każda ze stron, zarówno chłopci, jak też właściciele ziemscy, mogła domagać się przeprowadzenia czynszowania gospodarstw włościańskich z urzędu. Wówczas przy obliczaniu wysokości czynszu brano pod uwagę uzyskiwany dochód, następnie dokonywano przeliczenia na kwotę pieniężną. Jednocześnie zastrzeżono, że 1/3 wymaganej opłaty czynszowej miała być potrącana na specjalny fundusz, z którego miano opłacać osadników i przyszłe należności podatkowe nakładane na gminę. W sytuacji gdy wszczynano procedurę prowadzącą do likwidacji służebności, wówczas z urzędu podlegała ona oszacowaniu i pomniejszała sumę zobowiązania czynszowego^[42]. Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1862 r. o czynszowaniu z urzędu tworzył również nowe struktury administracji, których zadaniem było wprowadzenie reformy w życie. Powstać miały powiatowe delegacje czynszowe wyłaniane z grona członków rad powiatowych. Natomiast ich skład uzupełniany być powinien przez mieszkańców Królestwa Polskiego figurujących w spisie osób posiadających bierne prawo wyborcze^[43]. Delegacje czynszowe miały określać wysokość czynszów, a także dokonać rozgraniczenia gruntów chłopskich od folwarcznych i przeprowadzić podział osad, w tym rozdzielenie obszarów

⁴¹ Wydanie przedmiotowego ukazu poprzedzone było pracami osób związanych z grupą wchodzącą w skład Towarzystwa Rolniczego powołanego przez namiestnika Królestwa Polskiego 1 kwietnia 1861 r., które doprowadziło do wypracowania założeń projektu prawa o czynszowaniu. Natomiast renta feudalna w formie pieniężnej przetrwała ostatecznie do 1864 r., ulegając dopiero likwidacji w przepisach reformy chłopskiej cesarza Aleksandra II w Królestwie Polskim; zob. Mażewski, "Nieudana próba utrzymania szlacheckiej dominacji," 72 – 73; *Prawo o czynszowaniu z urzędu włościan*, 6 – 60; Stankiewicz, "Królestwo Polskie 1815–1863," 261 – 262; zob. też: Leskiewiczowa, "III. Włościanie," 64 – 66; Śreniowska i Śreniowski, *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*, 401 – 407; Szpoper, "Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862," 39, 52 – 54.

⁴² Szpoper, "Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862," 52 – 54; *Prawo o czynszowaniu z urzędu włościan*, 6 – 9, 22 – 23.

⁴³ *Prawo o czynszowaniu z urzędu włościan*, 26 – 60; zob. też: Szpoper, "Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862," 53 – 54.

wspólnie użytkowanych oraz zniesienie wymaganych służebności. W skład komisji czynszowej wchodził: członek delegacji czynszowej, zarazem będący jej przewodniczącym, członek komisji powołany przez delegację czynszową z listy mieszkańców posiadających czynne prawo wyborcze do rad powiatowych i urzędnik ekonomiczno-administracyjny. Decyzje komisji zapadać miały zwykłą większością głosów. Rozstrzygnięcia te miały mieć charakter ostateczny. Ukaz regulował ponadto zasady dopuszczające możliwość eksmisji chłopów^[44].

Wśród włościan panowało przekonanie, że opublikowane ukazy były początkiem procesu zmierzającego do ich uwłaszczenia, które miałyby nastąpić stosunkowo szybko. Ta ekspektatywa powodowała, że chłopci odstępowali od wypełniania pańszczyzny, zaś właściciele ziemscy występowali z roszczeniami co do opłat czynszowych, w wysokości znacznie przekraczającej możliwości chłopów. W społeczności wiejskiej rozgorzały liczne emocje, siłą inercji przenoszone także na grunt polityczny^[45]. Idea oczynszowania z urzędu włościan w Królestwie Polskim na samym początku budziła także spore kontrowersje wśród ówczesnej szlachty, która dość licznie krytykowała jej założenia. Ich ocena nowego prawa z dnia 24 maja (5 czerwca) 1862 r. o oczynszowaniu włościan z urzędu również była nieprzychylna, na co niewątpliwie wpływ miał wybuch powstania styczniowego, który zablokował osiągnięcie zamierzonych celów. W ocenie Waleriana Przyborowskiego: „[...] prawo o oczynszowaniu z urzędu samo przez się upadło [...]. Nowe więc prawo pozostało bezpłodnym dokumentem prawodawczym”^[46]. Warstwa włościańska oczekiwała uwłaszczenia, a po ukazie z dnia 4 (16) maja 1861 r. o okupie pańszczyzny nic nie kolidowało z zamiarem doprowadzenia do spełnienia oczekiwań chłopskich w tym zakresie. Jednak Aleksander Wielopolski przyczynił się do wprowadzenia ukazu o oczynszowaniu z urzędu włościan, w którym nie było mowy o późniejszym skupie czynszów. W ocenie Stefana Kieniewicza wystarczyło pójść o krok dalej i sfinalizować ostatecznie kwestię praw

⁴⁴ Art. 124-147; zob. *Prawo o oczynszowaniu z urzędu włościan*, 51 – 60; Szpopper, „Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861-1862,” 53 – 54; zob. też. Grabski, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858-1861 r., Historia rozwoju rolnictwa i sprawy włościańskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, t. 1, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858-1861 r.*, t. 2, 396.

⁴⁵ Nadanie włościanom prawa własności do użytkowanych gruntów i obietnica nadziałów bezrolnych były tylko teoretyczne; zob. Leskiewiczowa, „III. Włościanie,” 67.

⁴⁶ Przyborowski, *Historia dwóch lat. 1861-1862*, 343.

własności na wzór galicyjski^[47]. Jednakże przyjęte rozwiązania prawodawcze i rychły wybuch insurekcji narodowej w 1863 r. spowodowały, że sprawa chłopska nadal oczekiwała na swoje końcowe rozstrzygnięcie. Obóz inteligencko-mieszczański na łamach prasy płomiennie piętnował pańszczyznę, a jej obrońcy nie dostrzegali konieczności zbędnego narażania się opinii publicznej, gdyż byli przekonani o potrzebie przede wszystkim zabezpieczenia własnych partykularnych interesów. Akceptacja i zarazem przychyłność dla zobowiązań pańszczyźnianych niejednokrotnie ujawniała się anonimowo. Doszło do sporu ideowego pomiędzy ludźmi dzielącymi się na zwolenników oczynszowania chłopów, jak też pełnego ich uwłaszczenia. Do pierwszej z tych grup zaliczyć można: hrabiego Andrzeja Zamoyskiego, Ludwika Górskiego, margrabiego Aleksandra Wielopolskiego i wielu innych. Średnia szlachta, zwłaszcza ta z obszarów wschodnich Królestwa Polskiego, kurczowo trzymała się obowiązku wykonywania pańszczyzny przez chłopów, często z powodu przyzwyczajenia i rutyny, ale także z lęku przed jakimikolwiek zmianami, chociaż na taką postawę wpływał też brak środków finansowych koniecznych do przeprowadzenia oczynszowania we własnych majątkach ziemskich. Strach przed uwłaszczeniem włościan dopadł bardzo zamożnych właścicieli ziemskich, którzy obawiali się zgubnych dla nich następstw takiej reformy^[48]. Niezwykle szczery pogląd upowszechniający uwłaszczenie chłopów wyraził Hipolit Popiel, który pod pseudonimem Onufrego Sulimy pisał:

[...] my zaś jak z pierwszej podstawy naszej, wyprowadzamy pewność utrwalenia stosunków i dobrej harmonii z ludem naszym, którą oczynszowanie na szwank wiecznie naraża; tak z tej podstawy, udawadniający fikcją tylko własność, wykazujemy: że uwłaszczenie przez wypłatę kapitału za odstąpioną część własności, daje nam możność przetrwania koniecznie przewidzianego kryzysu^[49].

Natomiast hrabia Tomasz Potocki w gronie osób, które darzył zaufaniem, stwierdził, iż przeprowadzenie uwłaszczenia gospodarstw włościańskich dokonać się miało na warunkach określonych przez właścicieli ziemskich, zabezpieczających ich samych przed interwencją rządową, która mogłaby

⁴⁷ Mażewski, "Nieudana próba utrzymania szlacheckiej dominacji," 75.

⁴⁸ Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, 89 – 92.

⁴⁹ Hipolit Popiel, *Uwagi nad oczynszowaniem i uwłaszczeniem włościan w Królestwie Polskim* (Kraków: dodatek „Czasu”, 1857), 24.

nieść za sobą nieobliczalne zagrożenia. Przykład Galicji utwierdzał go w przekonaniu, iż roszczenia ludności chłopskiej, oparte na konieczności zmiany przestarzałego systemu, jednoznacznie legitymowały dokonanie przekształceń w obszarze agrarnym^[50].

Co istotne, od czasu kiedy Królestwo Polskie pozostawało w związku prawnym z Imperium Rosyjskim, ziemiaństwo polskie świetnie odnajdowało się w realiach społecznych tej samodzierżawnej monarchii^[51]. Osoby popierające ideę pracy organicznej w zakresie konieczności poszerzania wiedzy i edukowania włościan w sposób szczególnie interesowały się tym obszarem. Według nich chłopci mieli stanowić krąg dobrowolnych kontrahentów ziemian przy realizacji reformy gospodarczo-społecznej w kraju. Postawa włościan rozmijała się z oczekiwaniami organiczników. Próbowano usunąć tę przeszkodę poprzez wprowadzenie na szeroką skalę procesu edukowania włościan. Miało to zagwarantować osiągnięcie zamierzonych celów – przeprowadzenia reform agrarnych, które przyniosłyby korzyść ekonomiczną dla całego kraju, jak też indywidualną dla każdego włościanina – dotychczasowego właściciela ziemskiego^[52].

Bibliografia

Czepulis-Rastenis, Ryszarda. *Klasa umysłowa. Inteligencja Królestwa Polskiego 1832–1862*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1973.

Grabski, Władysław. *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861 r., Historia rozwoju rolnictwa i sprawy włościańskiej w pierwszej połowie XIX wieku*, t. 1, *Historia Towarzystwa Rolniczego 1858–1861 r.*, t. 2. Warszawa: Gebethner i Wolff, 1904.

⁵⁰ Popiel, *Uwagi nad czynszowaniem i uwłaszczeniem włościan w Królestwie Polskim*, 94.

⁵¹ Popiel, *Uwagi nad czynszowaniem i uwłaszczeniem włościan w Królestwie Polskim*, 97.

⁵² Dla podkreślenia istniejącego wówczas problemu w zakresie edukacji rodzin chłopskich przywołam wynik badań R. Czepulis-Rastenis. W grupie 110 „ludzi pióra”, którzy w latach 1832–1862 w Królestwie Polskim wykazywali się zawodowo działalnością pisarską, było 58 osób, które legitymowały się pochodzeniem szlacheckim. W pozostałym gronie „ludzi pióra” nieposiadających potwierdzonego szlachestwa znalazł się tylko jeden syn włościański; zob. Ryszarda Czepulis-Rastenis, *Klasa umysłowa. Inteligencja Królestwa Polskiego 1832–1862* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1973), 187.

- Kieniewicz, Stefan. *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1953.
- Leskiewiczowa, Janina. "III. Włościanie." W *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979.
- Lisicki, Henryk. *Aleksander Wielopolski 1803–1877*, t. 1. Kraków: Drukarnia „Czasu”, 1878.
- Mażewski, Lech. "Aleksander Wielopolski a ustawa o zbiegowiskach z 8 kwietnia 1861 r. i masakra na Placu Zamkowym." W *Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862*, red. Lech Mażewski. Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky, 2014.
- Mażewski, Lech. "Nieudana próba utrzymania szlacheckiej dominacji." W *Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862*, red. Lech Mażewski. Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky, 2014.
- Obraz polityczny i statystyczny Królestwa Polskiego jaki był w roku 1830 przed dniem 29 listopada*. Warszawa: Drukarnia Zawadzkiego i Węckiego, 1830.
- Popiel, Hipolit. *Uwagi nad oczyszczaniem i uwłaszczeniem włościan w Królestwie Polskim*. Kraków: dodatek „Czasu”, 1857.
- Przyborowski, Walerian. *Historia dwóch lat. 1861–1862*, cz. 2, Rok 1862, t. 4 (Styczeń–Czerwiec). Kraków: Druk. W.L. Anczyca i Spółki, 1895.
- Skałkowski, Adam. *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1803–1877). Dzieje ordynacji myszkowskiej i margrabiego lata przedhistoryczne*, t. 1. Poznań: PTPN, 1947.
- Skałkowski, Adam. *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (29.XI.1830–1860). Trzydzieści lat z życia margrabiego, od wybuchu listopadowego do zapowiedzi styczniowego powstania*, t. 2. Poznań: PTPN, 1947.
- Skałkowski, Adam. *Aleksander Wielopolski w świetle archiwów rodzinnych (1861–1877). Margrabiego i Polski tragedia 1861–1877*, t. 3. Poznań: PTPN, 1947.
- Stankiewicz, Zbigniew. *Dzieje wielkości i upadku Aleksandra Wielopolskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1967.
- Stankiewicz, Zbigniew. "Królestwo Polskie 1815–1863." W *Historia państwa i prawa Polski*, t. 3, *Od rozbiorów do uwłaszczenia*, red. Julian Bardach. Warszawa: PWN, 1981.
- Szpoper, Dariusz. "Aleksander Wielopolski i próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862." W *Aleksander Wielopolski. Próba ustrojowej rekonstrukcji Królestwa Polskiego w latach 1861–1862*, red. Lech Mażewski. Radzymin: Wydawnictwo von Borowiecky, 2014.
- Szpoper, Dariusz. "Reforma samorządowa w Królestwie Polskim w latach 1861–1862." *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 66, z. 1 (2014): 149 – 181.

Śreniowska, Krystyna i Stanisław Śreniowski. *Materiały do dziejów uwłaszczenia w Królestwie Polskim*. Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961.

Akty prawne i projekty aktów prawnych

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 38, nr 118. Warszawa, [1847].

Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 57, nr 174. Warszawa, 1860.

Prawo o czynszowaniu z urzędu włościan. Warszawa, 1862.

Prawo zmieniające przepis artykułu 530 Kodeksu cywilnego dotąd obowiązującego, względnie dzierżaw i czynszów wieczystych. W *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 9, nr 40. Warszawa, [1825].

“Projekt do prawa względem czynszowania z urzędu.” *Dziennik Powszechny*, Warszawa, 29 października 1861, nr 23.

Ukaz o okupie pańszczyzny z dnia 4 (16) maja 1861 roku. W *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 57, nr 174. Warszawa, 1860.

Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o wyborach do rad powiatowych, miejskich i gubernialnych. W *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 58, nr 178. Warszawa, 1861.

Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o radach miejskich. W *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 58, nr 178. Warszawa, 1861.

Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o wyborach do rad powiatowych, miejskich i gubernialnych. W *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 58, nr 178. Warszawa, 1861.

Ukaz z dnia 24 maja (5 czerwca) 1861 roku o radach gubernialnych. W *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 58, nr 178. Warszawa, 1861.

Ustawa z dnia 8 (29) maja 1862 roku o wychowaniu publicznym w Królestwie Polskim. W *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, t. 60, nr 180. Warszawa, 1862.

Źródła internetowe

Antoni Wrotnowski. <https://www.sejm-wielki.pl/b/2.291.46>.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license. For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>